

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN MƏNALI PREFİKSLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Giriş. Dillərin qarçılıqlı və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Ana dilinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə olunan hər hansı öyrənilən xarici dilin leksik, qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri tədqiqat zamanı ortaya çıxır. Ana dili ilə müqayisə olunan xarici dil onun qrammatik xüsusiyyətlərinə və malik olduğu zənginliyə müqayisəli və qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinə qiymətləndirərək bu prosesi vacib hesab edir. L.B.Şerba yazır: “Xarici dillərin ana dili ilə müqayisəli öyrənilməsinin əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, bu proses zamanı ana dilində olan xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə üzə çıxır və onların daha dərinə başa düşülməsinə kömək edir”. Ş.Balli isə “müqayisəli tədqiqatlar sayəsində ana dili gözlənilməz işıqla aydınlaşır” qənaətinə gəlmişdir (1, c. 24).

Əsas hissə. Məlumdur ki, İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşlu dillərdir. Türk dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dili aqlünativ quruluşu ilə ingilis dilindən fərqlənir. Bəzi hallarda eyni qrammatik, bəzi hallarda isə müxtəlif kateqoriyalara malik olan hər iki dil həmin qrammatik kateqoriyaların ifadə vasitələri ilə bir-birindən seçilir və bu vasitələrin ümumi birliyi sistemli şəkildə bu və ya digər dilin qrammatik xüsusiyyətini təşkil edir. Müxtəlif iki dilin quruluşu və daxili aləmi ilə tanış olduqda, onların quruluşunda qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq oxşar dil ünsürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Ümumi dilçilikdə dillərin tipoloji yolla öyrənilməsi bəyənən metod olmaqla fonetik, qrammatik və sintaktik məsələlərin tədqiqində gildə böyük rol oynayır. Beləliklə, german dilləri qrupuna mənsub olan analitik quruluşlu ingilis dilinin, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan aqlünativ quruluşlu Azərbaycan dili ilə müqayisəsi üzrə sistemli şəkildə biliklərə sahiblənərək biz ingilis dilindəki zaman və məkan mənasını ifadə edən sözlülərin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrini tədqiq edirik.

Obyektiv varlığı dərk edərək insan təfəkküründə formalaşdırmaq və başqasına çatdırmaq ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə mümkündür. Obyektiv varlığın dərk edilməsi isə bir qanunauyğunluq kimi öz səciyyəvi təzahürünü dillərin özünə məxsus quruluşlarında tapır. Belə ki, bu və ya digər dildə qrammatik mənanın ifadə edilməsində analitik hadisələr özünü biruzə verdiyi halda, digər dildə aqlütinasianın aparıcı rolu daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. İ.Tahirov yazır: “İngilis dilində işlədilən sözlülər dilin qrammatik quruluşunun mühüm ünsürlərindən olub, zamanla təşəkkül tapmış və müəyyən mənə bildirən nitq hissələrindən əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə onlar daha da inkişaf etmiş və mövcud olduqları bütün dillərin qrammatik quruluşunda çox mühüm yer tutmuşlar” (2, s. 22). B.İ.İliç yazır: “Bəzən belə fikir söyləyərlər ki, sözlülər cümlədə sözlər arasındakı münasibəti ifadə edir. Əgər bu doğrudursa, onda, deməli, onlar dil xaricində mövcud olan heç bir münasibəti bildirmir. Əlbəttə, bu tərif ilə razılaşmaq olmaz. İki və ya üç sadə nümunə ilə bunu göstərmək olar. Sonra isə İliş “The book is lying on the table” və “The book is lying under table” nümunələrini təqdim edərək qeyd edir. Sözlülərin sadəcə olaraq “book” və “table” sözləri arasındakı münasibəti bildirməsi əlbəttə ki, düz deyil (3, s. 45). İliç bu fikirlərində tamamilə haqlıdır. Məs., **At** the age of seven he went to school. Then he studied law **at** the University. O, yeddi yaşında məktəbə getdi. Sonra o, universitetdə hüquq təhsili aldı. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ingilis dilindəki sözlüləri Azərbaycan dilində qoşma və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə etmək mümkündür. Məs: We live **at** the end of street. Biz küçənin sonunda yaşayırıq. If you look at Times square **at** night, you will understand why the Great White Way. Əgər siz gecə **Times** meydanına baxsanız siz niyə onu amerikalıların “Böyük Ağ Yol” adlandırdıqlarını başa düşərsiniz. Misallardan görüldüyü kimi “at” sözlüsü birinci cümlədə məkan, ikinci cümlədə isə zaman mənasını ifadə edir.

Dillərin qarşılıqlı öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Bu işin nəzəri əhəmiyyəti araşdırılan dilin xüsusiyyətlərini, daxili inkişaf qanunlarını aşkarlamaqdan, bir dilin leksik, qrammatik və üslubi vasitələrinin digər dildə ifadə olunmasını elmi şəkildə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Tahirova S. bu bərdə belə qeyd edir: “Azərbaycan dili ilə ingilis dilini müqayisə edərkən ilk rastlaşdığımız önəmli fakt Azərbaycan dilində önlük kateqoriyası olmadığı üçün ingilis dilindəki önlüyün Azərbaycan dilində qoşma, köməkçi ad və ya hal şəkilçiləri ilə ifadə olunduğunu nəzərə almaqdır” (4, s. 12). There was a fence **about** the garden. Bağın ətrafında hasar var idi. Durin the war of 1812-14 the British burned most of the public buildings in Washington, including the White House. 1812-14-cü illər müharibəsi müddətində britaniyalılar Vaşinqtonda Ağ ev daxil olmaqla çoxlu ictimai binaları yandırdılar. Misallardan görüldüyü kimi birinci cümlədə “about” sözlünün Azərbaycan dilindəki ifadə vasitəsi yerlik hal kimi, ikinci cümlədə işlənən “**during**” sözü Azərbaycan dilində “ərzində; müddətində” kimi ifadə olunur. Praktik baxımdan üslubi xüsusiyyətlərin aşkarlanması, dilin leksik, qrammatik vasitələrlə ingilis dilindəki fikrin konkret üsullarla Azərbaycan dilinə tərcüməsini asanlaşdırır, bu və ya başqa variantın seçilməsinin düzgünlüyünü nəzəri olaraq əsaslandırır.

Hər bir qrammatik kateqoriyanın mahiyyətinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi onun tədrisinin keyfiyyətinə müəyyən mənada müsbət təsir göstərir. X.Novruzov yazır: “Bu baxımdan, məqsədimiz zaman və məkan önlüklərinin mahiyyətini açmaq, onların Azərbaycan dilində düzgün ifadə etmək yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri çox işlək və rəngarəng mənə çalarlarına malikdir. Hər bir oxucu, istər şagird, istərsə də tələbə həm bədii ədəbiyyatı, həm də qəzet məqalələrini oxuyan zaman istər-istəməz dildə çox işlədilən müxtəlif sözlülərinə rast gəlir” (5, s. 66). Belə hallarda müəllim ingilis dilində işlənən sözlülərin işlənmə hallarını və onların Azərbaycan dili ilə müqayisəli izahını verməli idi. Bu izahat isə yalnız tərcümə vasitəsi ilə mümkün edilir və qrammatik kateqoriyalar diqqət mərkəzində

⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

durur. They walked on **in** silence; each of them deep **in** thought. Onlar hər ikisi dərin xəyallara dalaraq, sakitçilikdə addımlamağa davam etdilər. He then asked her to walk **into** the house – but she declared herself not tired, and they stood together **on** the lawn. Sonra o, ondan evə girməyi rica etdi, lakin o, öz-özünə cəhd etmə deyə bəyan etdi və onlar birlikdə çəmənliyin üzərində durdular. “**Out of**” önlüyü Azərbaycan dilinə ismin çıxışlıq halı vasitəsi ilə tərcümə edilir. Bədi mətnlərdən fərqli olaraq mediya mətnlərinə maraq və onlardan hasil olan niyyət daha vacib olub, nəticə etibarilə həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, bizim məqsədimiz ingilis dilindəki zaman və məkan önlüklərinin “Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı yaratdığı çətinlikləri nəzərə çarpdırmaq və onların quruluşunda baş vermiş olan dəyişiklikləri tədqiq etməkdən ibarətdir. Məs: Well, after the competition they asked me if they could exhibit my African Mother And Child. (Alan Paton, A Drink in the Corridor, South African Stories, M., 1966, p. 37) Onlar müsabiqədən sora “Afrikalı ana və uşaq” heykəlini öz mağazalarında sərgi düzəldib, nümayiş etdirməyə məndən icazə istədilər” (6, s. 113). Buradakı bəzi artırmalara baxmayaraq cümlənin tərcüməsi müvəffəqiyyətli alınmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı heç bir qarışıqlığa yol vermədən sözlərini müəyyən vasitələrlə dilimizə çevirmək mümkündür. Bu vasitələr isə tərcümə mübadiləsi zamanı ad – qoşma və ad – hal şəkilçilərinin işlənməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. B.Səmədovun fikrinə görə, “Tərcümə zamanı cümlənin bədiiliyinə və onun qrammatik quruluşuna da xüsusi diqqət yetirmək gərəkir. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərinin tədqiqi zamanı sözlərinin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli aspektdə izahı diqqət mərkəzində durur, dillərin müqayisəli öyrənilməsi isə xüsusi əhəmiyyətə malikdir” (7, s. 56). V.N.Aksenonkonun mülahizəsinə görə sözlü dildə olan əsas bağlayıcı ünsürdür və cümlə daxilində (xüsusən, həmcins olmayan üzvlər arasında) həm də mürəkkəb cümlə daxilində (tabelilik əlaqələrini ifadə edərək mürəkkəb cümlənin üzvləri arasında) müxtəlif əlaqələri ifadə etmək üçün işlədilir (8, s. 80). Sözlərlə qoşmalar arasında bir oxşarlıq, ümumilik vardır, qoşmalar da köməkçi nitq hissəsi olub dildə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar vəzifə etibarilə sözlərə bərabərdirlər, lakin ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində onlar aid olduqları sözdən sora işlədirlər və qeyd etməliyik ki, onlar olmadan nə yazı nə də şifahi nitq mümkün deyildir. Qoşmaların nitqdən təcrid olunması cümlə quruluşunun pozulmasına səbəb olar. Bəzi önlüklərin hə bağlayıcı, həm də önlük kimi işlənmə xüsusiyyətləri vardır. Bu baxımdan, xarici dilçilikdə önlük ilə bağlayıcılar arasında fikir ayrılığına rast gəlinir. Məs: xarici dilçilərdən olan Fank və Vaqnoz önlük ilə bağlayıcı qarışıq salaraq önlükləri əlifba sırası ilə vermiş, “since” sözlünə aid aşağıdakı cümləni işləmişlər. “It is 10 years since he left home.” “On ildir ki, o evdən gedib”. Bu cümlədən aydın görünür ki, “since” burada önlük deyil, iki cümləni bir-birinə bağlayan bağlayıcıdır. Göründüyü kimi, bağlayıcı kimi işlənen “**since**” Azərbaycan dilinə heç bir qrammatik vasitə kimi tərcümə olunmur. Lakin, bildiyimiz kimi “since” sözlü kimi işləndikdə Azərbaycan dilinə əksər hallarda “bəri” qoşması kimi tərcümə edilir. “Since” ingilis dilində önlük, bağlayıcı və zərf kimi çıxış edir. a) “Since” cümlədə önlük kimi çıxış etdikdə ondan sonar vaxt bildirən zaman zərfləri işlədilir və Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözlü vasitəsilə tərcümə edilir. I have lived here **since** the end of last year. Mən keçən ilin sonundan bəri burada yaşayıram. b) “Since” sözlü mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı kimi çıxış etdikdə baş cümlə indiki perfect zaman formasında, budaq cümlə isə, keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olur. Bu halda “since” Azərbaycan dilinə -dan; -dən; bəri sözlü vasitəsi ilə tərcümə edilir. Her husband has been in love her ever **since** he new her. Onu tanıyandan bəri əri ona aşiqdir. c) “Since” zərf funksiyasını yerinə yetirdikdə dilimizə “o vaxtdan bəri; indiyəcən” kimi tərcümə olunur. We came to Baku ten years ago, and I have lived here ever **since**. Biz on il əvvəl Bakıya gəldik və mən o vaxtdan **bəri (indiyəcən)** burada yaşayıram. “**During, till, since** zaman çalarlarında, **above, around, behind, below** önlükləri isə xalis məkan çalarlarında işlədilen önlüklərdir. Qoşmalar ingilis dilində zaman anlayışı bildirən sözlərinə uyğun gəlir. Sözləri ilə qoşmaların uyğun cəhəti onların tam mənalı sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər ifadə etməsi, aid olduğu sözlə birlikdə cürbəcür məna növləri yaratması və hər ikisinin köməkçi nitq hissəsi olub, köməkçi vəzifə ifa etməsidir. Sözlər ingilis dilində morfolojiyə uğramır. Azərbaycan dilində isə qoşmalar bəzən xəbər şəkilçisi qəbul edir. İngilis dilində sözlər bir qayda olaraq aid olduqları sözlərdən əvvəl, qoşmalar isə aid olduğu sözlərdən sonra işlədilir” (9, s. 11). İngilis dilində zaman anlayışı bildirən sözlər Pr.+Noun kimi, Azərbaycan dilində isə ad+qoşma (ad+köməkçi ad) kimi xarakterizə olunur. İngilis dilində məkan anlayışı bildirən sözlər üçün Pr.+Noun və Pr.+Adverb tərkibləri, Azərbaycan dili üçün ad+hal şəkilçisi səciyyəvidir. The garden is **behind** the house. Bağ evin **arxasındadır**. He stood **in front of** the window. O pəncərənin **qarşısında** dayandı. Our plan was flying **above** the clouds. Bizim təyyarəmiz buludların **üzərində** uçdu. A captain is **below** a general in rank. Kapitan rütbəçə generaldan **aşağıdır**. She is not coming **till** Sunday. O bazar gününə **kimi** gəlməyəcək və s.

Nəticə. Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözləri, qoşma və köməkçi adın tədqiqi bizə aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir. İngilis dilində zaman və məkan bildirən sözlərinin mənalı onların vasitəsi ilə ifadə edilən münasibətlərlə əlaqədardır. Zaman anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində bəzən hal şəkilçilərdən istifadə olunsa da, əsasən qoşmalar və köməkçi adlar üstünlük təşkil edir. Həmin qoşma və köməkçi adlar ingilis dilindəki sözlərə uyğun gəlir. Məkan anlayışını ifadə etmək üçün ismin yön, yerlik və çıxışlıq hallarından istifadə olunur. İngilis dilindəki sözlər ayrı-ayrılıqda bu münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini özündə birləşdirən məna çalarlarına malikdir. Müxtəlif məna çalarlarının əks etdirilməsi hər bir sözlünün ayrı-ayrılıqda semantik mənasından asılıdır. Bəzən sözlər bir-birinə nisbi sinonim olub, eyni münasibəti ifadə edirlər. Məs: **from, out, of, at** və **in** sözləri bir-birinə sinonim olsa da, onların işlənmə yerləri müxtəlifdir. Məs: He began his education **at** Trinity College **in** Dublin and graduated from Oxford **in** 1978. O, təhsilini Dublində Trinti Kollecinə almış və 1978-ci ildə Oksfordu bitirmişdir. Onu da

qeyd etməliyə ki, ingilis dilində işlənən qoşmalar isə bəzən cəm və xəbər şəkilçiləri qəbul edirlər. İngilis dilində sözlülər bir qayda olaraq aid olduqları sözlərdən əvvəl, Azərbaycan dilindəki qoşmalar isə aid olduqları sözlərdən sonra işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Л.В.Щерба «О троём аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» 1961. с. 24.
2. Tahirov I. Azərbaycan və İngilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 1976, s. 22.
3. B.İ.İliç özünün "The Structure of Modern English" M., 1987. c. 45.
4. Tahirova S. İngilis dilində zaman və məkan önlükləri. Bakı, 1976. s. 12.
5. Novruzov Xanəhməd "Reading English Newspapers". B., 1987. s. 66.
6. M.Süleymanov "Azərbaycan jurnalı, N:6 1967, səh. 113.
7. Səmədov Bəhrüz "Sözlülərinin əhatə dairəsi". B.1978.s.56.
8. B.N.Aksenenko, İngilis dilinin önlükləri, M, 1958, s. 80.
9. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, s. 11.

Açar sözlər: dil, müqayisə, qrammatika, önlük, zaman və məkan

Key words: language, comparison, grammar, preposition, time and place

Ключевые слова: язык, сравнение, грамматика, предлог, время и место

Summary

The Article deals with English prepositions and postpositions in the Azerbaijani language. At the beginning of the Article the author gives information about the importance of mutual learning of the English and Azerbaijani languages. The prepositions of time and place and postpositions are very productive as well as they have various meanings in the sentences depending on the context. A preposition describes a relationship between other words in a sentence. It is impossible to imagine the oral and written speech without prepositions and postpositions in both languages.

Резюме

В данной статье описаны предлоги английского языка и послелого азербайджанского языка. Первоначально автор сообщает о необходимости совместного изучения английского и азербайджанского языков. Предлоги и послелого обозначающие место и время весьма широко используются в различных формах в зависимости от содержания предложения. Предлоги связывают другие члены предложения по смыслу. Невозможно представить устную и письменную речь без предлогов и послелогов.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva